

ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВО

УДК 811.111'255.4(045)

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2022.4.2/01>**Бойко Я. В.**

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ УКРАЇНСЬКИХ РЕТРАНСЛЯЦІЙ П'ЄС В. ШЕКСПІРА У СВІТЛІ РЕФЕРЕНТНОЇ КОГНІТИВНОЇ ВАРІАНТНОСТІ

У запропонованій розвідці обґрунтовуються перекладацькі стратегії і тактики, що є ефективними в українських ретрансляціях часово віддаленого першотвору для досягнення референтної когнітивної варіантності одиниць оригіналу й одиниць перекладу з позицій фреймової семантики. Проблема визначення поняття варіантності постає об'єктом активних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців починаючи з XIX ст. У статті надається ґрунтовна характеристика феномена варіантності, зокрема когнітивної варіантності, яка розуміється як взаємозв'язок альтернатив ретрансляції одиниць оригіналу й одиниць перекладу у результаті когнітивного дисонансу мисленнєвого процесу автора і перекладача. Встановлення когнітивної варіантності концептуального змісту одиниць оригіналу й одиниць перекладу у статті здійснено шляхом фреймового мапування, тобто співвідношенням п'яти слотів (референція, емотивність, образність, оцінність, стилістичне забарвлення) у складі фреймів одиниць оригіналу й одиниць перекладу з метою виявлення смислової невідповідності між ними. Залежно від смислового компоненту концептуального змісту одиниці оригіналу, який має варіантний відповідник у концептуальному змісті одиниці перекладу, розрізняються чотири типи когнітивної варіантності: референтний когнітивний варіант, валоративний когнітивний варіант, смисловий когнітивний варіант, нульовий когнітивний варіант. У запропонованій розвідці обґрунтується референтний когнітивний варіант, що демонструє невідповідність одиниці оригіналу за референтною співвіднесеністю. Ефективними перекладацькими тактиками у відтворенні одиниць оригіналу за допомогою референтного когнітивного варіанту у діахронних ретрансляціях часово віддаленого першотвору визначено смисловий розвиток, модуляцію, диференціацію. Ілюстративним матеріалом у дослідженні когнітивної варіантності слугували мовні і мовленнєві засоби образності, експресивності, емотивності й оцінки, які виокремлено із часово віддаленого першотвору – трагедії В. Шекспіра “King Lear” (1605) – та її українських діахронних ретрансляцій XIX–XXI століть, авторами яких є П. Куліш (1880), М. Рильський (1941) і В. Барка (1969).

Ключові слова: когнітивна варіантність, фреймова семантика, референтний когнітивний варіант, стратегія перекладу, репродуктивні / адаптивні тактики.

Постановка проблеми. Поняття варіантності у мовознавстві є однією з необхідних лінгвістичних категорій, а її дослідження належить до сфери актуального вживання мови. Вже наприкінці XIX ст. з'явилися певні напрацювання в галузі теорії мовної варіантності, вектор яких прямує від фіксації й опису окремих її виявів до з'ясування їх першопочатків, специфіки побутування, занепаду чи активізації. Протягом останньої третини XX ст. це питання стало об'єктом активних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних мовознав-

ців (В. Г. Адмоні, В. Г. Гак, Е. Різель, U. Ammon, A. Betten, P. Braun, K.-D. Bünting, R. P. E. Coseriu, R. P. Ebert, W. Eichler, U. Engel, U. Fix, G. Fritz, H. Löffler, K.-J. Matt-heier, D. Nerijs, P. Suchsland, H. Vater та ін.), які формували різні підходи до вивчення варіантності, оскільки вона пронизує всю мовну систему та її функціонування. Цим пояснюється і виділення різних видів варіантності, і неоднозначність тлумачення цього феномена лінгвістами. Особливо ускладнюється поняття варіантності у перекладознавстві, зокрема, під

час обґрунтування типології когнітивної варіантності одиниць оригіналу (далі ОО) й одиниць перекладу (далі ОП) у діяхронних ретрансляціях часово віддалених першотворів і пошуку адекватних стратегій і тактик для її реалізації. Сьогодні проблема референтної когнітивної варіантності у теорії і практиці когнітивного перекладознавства досі залишається актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «варіантність» іншомовного походження, пов'язаний зі словом «варіант», запозиченим із французької мови *variate*, яке походить від лат. *varians*, дієприкметника *variantis* 'той, що змінюється', *varius* 'різноманітний, різнобічний; капризний' [3, с. 332]. «Словник лінгвістичних термінів» Д. Ганича, І. Олійника надає таке тлумачення терміна «варіант»: 'видозміна або різновид мовної одиниці: фонема, морфема, слова тощо' [2, с. 31–32].

Т. Коць вивчає мовний паралелізм у діяхронічному аспекті, зокрема стверджує, що варіантність літературної мови зумовлена різноманіттям її структурного потенціалу, що реалізується в процесі історичного розвитку мови. Тобто наявність будь-яких формальних модифікацій у межах однієї лексеми, словоформи або синтаксичної конструкції, не пов'язаних зі зміною основного значення цих одиниць, і є причиною варіантності [4, с. 83]. Дослідниця розкрила взаємозв'язок між варіантністю і літературною нормою, з'ясувала інтралінгвальні й екстралінгвальні причини виникнення варіантів, обґрунтувала структурну класифікацію варіантів, охарактеризувала функційні можливості лексичних, морфологічних і синтаксичних варіантів у проекції на мовну практику ХХ ст. У діяхронному аспекті виникнення варіантів дослідниця виокремила хронологічні (діяхронічні), регіональні, стилістичні й контактні варіанти.

Теорія варіантності тісно пов'язана з теорією референції, яка сьогодні активно розвивається у таких лінгвістичних напрямках, як семантика, прагматика, когнітивна лінгвістика та дейксис із залученням категорій часу і простору. Дейксис, розмежовуючи референтне і нереферентне вживання, слугує інструментом для формування співвідношення актуалізованого поняття з референтом. Референція вивчається на конкретному мовному матеріалі, що уможливорює моделювання таких ментальних процесів як інтенція, розуміння та інтерпретація.

У теорії і практиці когнітивного перекладознавства для адекватного опису референції важливим

є врахування її логіко-семантичного та прагматичного аспектів. Логіко-семантичний аспект референції висвітлює характер віднесеності мовних знаків до позамовних об'єктів. У цьому аспекті важливим виявляється саме мовне значення ОО, вираження відповідного йому поняття про предмет дійсності в ОП. Прагматичний аспект референції включає наміри автора оригіналу, фонд знань перекладача, а також мовний контекст [5]. Обираючи у перекладі варіант для того чи іншого мовного виразу в оригіналі, перекладач знає або припускає, що названий об'єкт не завжди можливий в описаній ситуації мовлення, проте читачу вдається розпізнати його за певними характерними ознаками. Лише у такому разі можна говорити, що намір перекладача досягнув мети.

Постановка завдання. Метою цієї статті є обґрунтування перекладацьких стратегій і тактик, що є ефективними в українських ретрансляціях часово віддаленого першотвору для досягнення референтної когнітивної варіантності ОО й ОП з позицій фреймової семантики.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань:

1) охарактеризувати феномен варіантності, зокрема когнітивної варіантності ОО й ОП як результату когнітивного дисонансу мисленнєвого процесу автора і перекладача;

2) продемонструвати різновид когнітивної варіантності – референтний когнітивний варіант – у світлі фреймової семантики;

3) визначити ефективні перекладацькі стратегії і тактики у досягненні референтного когнітивного варіанту ОО й ОП у діяхронних ретрансляціях часово віддалених першотворів.

Матеріалом дослідження слугували 1053 ОО – вербальні засоби образності, експресивності, емотивності й оцінки, виокремлені із 963-х фрагментів із часово віддаленого першотвору – трагедії В. Шекспіра "King Lear" (1605), та їх відповідники – 1053 ОП – в українських ретрансляціях ХІХ–ХХІ століть, авторами яких є П. Куліш (1880), М. Рильський (1941) і В. Барка (1969).

У ході аналізу було використано такі **методи дослідження**: метод теоретичного узагальнення під час обробки використаних джерел, емпіричний метод у ході формування загальної вибірки матеріалу, методи лінгвістичного і зіставного аналізу для порівняння перекладу й оригіналу, трансформаційний та інтерпретаційний аналіз для визначення застосованих стратегій і тактик перекладу.

Виклад основного матеріалу. У перекладознавстві, множинність варіантів ретрансляцій забезпечує декілька можливих шляхів до реконструкції часово віддалених першотворів. У процесі відтворення ОО перекладач має справу зі складною духовно-сисловою семантикою художнього тексту, що складається із вербальних і невербальних, інтенційних і неінтенційних, імпліцитних та експліцитних елементів.

Пошук індивідуальних перекладацьких рішень зумовлює **когнітивну варіантність** ОО й ОП, яку розуміємо як взаємозв'язок альтернатив ретрансляції ОО у художніх перекладах. Визначення когнітивної варіантності концептуального змісту ОО й ОП з метою встановлення адекватності множинних перекладів часово віддалених першотворів здійснюється з позицій когнітивного підходу до перекладацької діяльності шляхом **фреймового мапування**, тобто співвідношенням п'яти смислових компонентів (слотів) у концептуальній структурі ОО й ОП – референція, емотивність, образність, оцінність, стилістичне забарвлення – з метою виявлення смислової невідповідності між ними [1, с. 81–84].

Залежно від смислового компоненту концептуального змісту ОО, який має варіантний відповідник у концептуальному змісті ОП, розрізняємо чотири типи когнітивної варіантності: *референтний когнітивний варіант* (варіантність референції), *валоративний когнітивний варіант* (варіантність оцінності), *сисловий когнітивний варіант* (відсутність емотивності, образності, оцінності, стилістичного забарвлення), *нульовий когнітивний варіант* (відсутність відповідника ОО у перекладі). У запропонованій розвідці обґрунтуємо *референтний когнітивний варіант*.

У дослідженні українських ретрансляцій трагедій В. Шекспіра **референтна когнітивна варіантність** між зіставлюваними ОО й ОП визначається у тому випадку, коли відношення смислової варіантності встановлено між такими смисловими компонентами у концептуальному змісті ОО й ОП, як референція, у результаті чого смисл ОО може значно або радикально змінитися у перекладі.

Референтний когнітивний варіант – це ОП, концептуальний зміст якої є функційно рівноцінним і комунікативно рівнозначним концептуальному змісту ОО, що проявляється у рівноцінній емотивності, образності, оцінності і рівнозначному стилістичному забарвленні, але невідповідний концептуальному змісту ОО за референтною співвіднесеністю, тобто співвіднесеністю

з об'єктами позамовної дійсності (референтами) в акті мовленнєвої комунікації.

Референтний когнітивний варіант може мати різні типи логіко-сислових відношень з ОО: підпорядкування, включення, протиставлення, контрадикторності та ін., що слугує показником того, що при перекладі зберігаються ті поняття, за допомогою яких відбувається ідентифікація комунікативної ситуації засобами мови перекладу.

На відповідність форми та значення ОО й ОП впливають різноманітні соціальні, психологічні, економічні, політичні фактори (зіткнення суперечливих знань, ідей, переконань, вірувань, поведінкових настанов, міжкультурних розбіжностей, вимоги часу), які відображаються у виборі різних **стратегій** (модернізація / історизація / нейтралізація) у перекладі часово віддаленого першотвору.

Вибір генеральної стратегії ретрансляції часово віддаленого першотвору впливає на вибір **перекладацьких тактик**, що реалізуються у застосуванні низки перекладацьких трансформацій (репродуктивних і адаптивних), за допомогою яких відтворюються у перекладі образність, експресивність, емотивність й оцінка у семантиці ОО. **Репродуктивні** тактики реалізуються шляхом транскодування (*транскрипції, транслітерації, практичного транскрибування, калькування*) і перекладацьких трансформацій: лексико-граматичних (*морфологічної заміни, транспозиції, цілісного перетворення, антонімічного перекладу*) і лексико-семантичних (*диференціації, модуляції, генералізації, конкретизації*). **Адаптивні** тактики трансформаційного перекладу передбачають використання *експлікації, елімінації та ампліфікації*.

При відтворенні у перекладі референтного когнітивного варіанту найбільш ефективними тактиками виявилися *сисловий розвиток, модуляція, диференціація*. Для ілюстрації розглянемо фрагменти з трагедії В. Шекспіра “King Lear” (1605) та її українських ретрансляцій, авторами яких є П. Куліш (1880), М. Рильський (1941), В. Барка (1969).

Лексико-семантичну трансформацію **сислового розвитку** демонструє переклад оригінальних епітетів *stale* і *tired*, коли перекладачі добирають контекстуальні варіанти *пом'ятий / в'ялий / втомний* та *бридкий / тертий / втертий*, відповідно, які є рівноцінними ОО за емотивністю, образністю, оцінністю і стилістичному забарвленню, але невідповідні ОО за референтною співвіднесеністю (табл. 1): *Who, in the lusty stealth of nature, take / More composition and fierce quality / Than doth, within a dull, stale, tired bed, /*

Go to the creating a whole tribe of fops, / Got 'tween asleep and wake? (6, с. 220) – Хто у природі / І більш в крові огню й завзяття має, / Ніж ціла купа дурнів, що зачато / Між задріманнем і від сну вставаaniem / На вялому, скучному, тертiм ложі? (3, с. 35). Кому життя дала / Злодійка племенистая – природа, / Той більше має здат-

ності і сил, / Ніж сотня йолопів, яких зачато / На пом'ятій, нудній, бридкій постелі / У часі поміж вечором та сном. (4, с. 248). Хто, в ярій скритності природи, / Взяв ладніший висклад і палкіну значність, / Ніж то на втомній, змудженій постелі втертій, / Де сплоджуються йолопи як плем'я, / Між сном і денністю? (2, с. 17).

Таблиця 1

Семантичні структури лексичних компонентів *stale* і *tired* та їх українських відповідників

stale	1: tasteless or unpalatable from age, 2: tedious from familiarity, 3: impaired in legal force or effect by reason of being allowed to rest without timely use, action, or demand, 4: impaired in vigor or effectiveness (5)
пом'ятий, а, е.	Який пом'явся, став зім'ятим; Який утратив свіжість, бадьорість (1)
втертий – <u>утёртий</u> , а, е.	Позбавлений оригінальності, самобутності, яскравих індивідуальних особливостей, ознак (1)
tired	1: drained of strength and energy : fatigued often to the point of exhaustion; 2: obviously worn by hard use (5)
бридкій – <u>бридкий</u> , а, е.	Який викликає огиду; гидкий, огидний. (1)
втомній – <u>утомливий</u> , а, е.	1. Який утомлює. 2. <i>рідко.</i> Який швидко втомлюється. (1)
в'ялий, а, е.	1. Який перестав бути свіжим, соковитим; зів'ялий (про рослини). // Позбавлений свіжості, пружності; зморшкуватий (про шкіру на обличчі тощо). (1)

Лексико-семантичну трансформацію **модуляції** демонструє переклад епітета *mild* контекстуальними синонімами *кроткий, тихий, смирний* (табл. 2): *Welcome, my lord: I marvel our mild husband / Not met us on the way. (6, с. 293) – Витаю,*

льорде, вас! Дивуюсь вельми. / Що кроткий наш супруг не стрів нас досі. (3, с. 104) Прошу вас до господи. Дивне диво, / Що муж мій тихий вам не йде назустріч. (4, с. 308) Прошу ласкаво. Я дивуюся: мій смирний муж не стрінув нас. (2, с. 108)

Таблиця 2

Семантична структура лексичного компонента *mild* та його українських відповідників

mild	1: gentle in nature or behavior 2a (1): moderate in action or effect (2): not sharp, spicy, or bitter b: not being or involving what is extreme 3: not severe (5)
тихий, а, е.	1. Який звучить не сильно, не голосно. 2. Сповнений тиші, без голосних звуків. 4. Такий, де немає шуму, метушні, руху. 5. Без напруженої діяльності, бурхливого перебігу, без тривоги і струсів. 6. Який звичайно не проявляє різко або бурхливо своїх почуттів; спокійний, лагідний (1)
смирний, а, е.	Покірний, лагідний (про людину); спокійний, не норовистий, не злий (1)
кроткий, а, е.	<i>заст.</i> Добрий, сердечний, лагідний. (1)

Лексико-семантичну трансформацію **дифференціації** ілюструє наступний фрагмент: *No, you unnatural hags, I will have such revenges on you both! (6, с. 265) – Ні, о відьми нелюдські! я помічуся / Над обоїми вами так страшенно, / Що*

цілий світ... таке зроблю над вами... / Да тільки буде всьогосьвітнім страхом. (3, с. 68) Відьми! Відьми! Я так на вас помічусь! (4, с. 283) Ні, відьми несвітні, вчиню такі відплати вам обом! (2, с. 76)

Таблиця 3

Семантична структура лексичного компонента *hag* та його українських відповідників

hag	1: an ugly, slatternly, or evil-looking old woman; 2 <i>archaic</i> a: a female demon; b: an evil or frightening spirit (5)
відьми – <u>відьма</u> , и, жін.	1. <i>заст.</i> жінка, яка, знаючись з «нечистою силою», завдає людям шкоди; чаклунка. 2. <i>лайл.</i> Про нечепурну, розхристану або сварливу, злу жінку. (1)

ОО *unnatural hags*, яка має буквально значення 'велика кількість неприродних старих бридких жінок' (від слова *hug* 'an ugly old woman' (5), перекладено за допомогою референтного когнітивного варіанта 'відьма' (табл. 3). За українським народним повір'ям, відьма – це пристаркувата жінка, яка, знаючись із «нечистою силою», завдає людям шкоди; чаклунка; як правило, вона має непривабливу зовнішність.

Висновки і пропозиції. Когнітивний дисонанс мисленнєвого процесу автора оригіналу і перекладача зумовлює когнітивну варіантність перекладу, що детермінує вибір стратегії перекладу (модернізації чи архаїзації) та перекладацьких тактик (репродуктивних чи адаптивних). Варіантність смислового компоненту концепту-

ального змісту одиниць оригіналу через зсуви в референтній співвіднесеності варіантного відповідника в перекладі зумовлює диференціацію когнітивної варіантності і виокремлення його різновиду – референтного когнітивного варіанта. Референтний когнітивний варіант у перекладі є результатом застосування репродуктивних тактик трансформаційного перекладу (*смислового розвитку, модуляції, диференціації*) з метою співвіднесення з об'єктами позамовної дійсності в акті мовленнєвої комунікації. Перспективою подальших досліджень постає пошук індивідуальних перекладацьких рішень для відтворення валоративного когнітивного варіанта, смислового когнітивного варіанта, нульового когнітивного варіанта.

Список літератури:

1. Бойко Я. В. Когнітивний консонанс як фактор когнітивної аналогічності оригіналу і перекладу з позицій фреймової семантики (на матеріалі українських ретрансляцій творів В. Шекспіра). *Закарпатські філологічні студії*, 2021. № 20. С. 81–84.
2. Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. Київ, 1982–2012. Т. I. С. 332.
4. Коць Т. Явище варіантності в історії літературної мови. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 82–91.
5. Стросон П. Ф. О референции. *Новое в зарубежной лингвистике*. Серия «Логика и лингвистика» (Проблемы референции) / сост., ред. и вступ. статья Н. Д. Арутюновой. Москва : Радуга, 1982. Вып. 13. С. 109–134.

Список джерел ілюстративного матеріалу:

1. Словник української мови: Академічний тлумачний словник у 11 т. / І. К. Білоділ, А. А. Бурячок та ін. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/>
2. Шекспір В. Король Лір / пер. з англ. В. Барки. Серія «Світовий театр». Штутгарт, Нью-Йорк, Оттава, 1969. С. 5–301.
3. Шекспір В. Король Лір / пер. з англ. П. Куліша, українсько-руська видавнича спілка. Львів, 1902. С. 3–159.
4. Шекспір В. Король Лир. / пер. з англ. М. Рильський. Твори в шести томах: Том 5. Київ : Дніпро, 1986. С. 235–343.
5. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. Danbury: Lexicon Publications Inc., URL: *Merriam-Webster.com Dictionary*, Merriam-Webster. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/worthy>.
6. Shakespeare, W. King Lear. In *The complete works of William Shakespeare*. In 12 vol. New York : The un-ty society, 1899. Vol. 11. P. 207–328.

Boiko Ya. V. STRATEGIES AND TACTICS OF UKRAINIAN RETRANSLATIONS

OF W. SHAKESPEARE'S PLAYS IN THE LIGHT OF REFERENTIAL COGNITIVE VARIANCE

The present research substantiates translation strategies and tactics that are effective in Ukrainian retranslations of a chronologically distant original to achieve referential cognitive variance between the original units and the translation units in the light of frame semantics. The problem of defining the concept of variance has been the subject of active research of both domestic and foreign linguists since the XIXth century. The article provides a thorough description of the phenomenon of variance, in particular cognitive variance, which is understood as the relationship of alternatives for retranslation of original units and translation units as a result of cognitive dissonance of the author's and the translator's mental processes. The cognitive variance of the conceptual content of the original units and translation units, which is determined by means of frame mapping, is substantiated from the standpoint of the frame semantics, i.e. the ratio of five slots (reference,

emotivity, imagery, evaluation, and stylistic colouring) in order to identify the cognitive variance of their notional components in referential and evaluative terms. Depending on the notional component of the conceptual content of the original unit, which has a variant correspondence in the conceptual content of the translation unit, there are four types of cognitive variance: referential cognitive variant, valorative cognitive variant, notional cognitive variant, zero cognitive variant. The proposed investigation substantiates the referential cognitive variant, which demonstrates the mismatch of the original unit in the reference correlation. Semantic development, modulation, and differentiation have been identified as effective tactics in achieving the referential cognitive variant of original units in diachronic retranslations of a chronologically distant original. The illustrative material of the research of cognitive variance was linguistic means of imagery, expressiveness, emotiveness and evaluation, chosen from chronologically distant original next – W. Shakespeare's tragedy "King Lear" (1605) – and its Ukrainian diachronic retranslations performed by P. Kulish (1880), M. Rylsky (1941) and V. Barka (1969).

Key words: *cognitive variance, frame semantics, referential cognitive variant, translation strategy, reproductive / adaptive tactics.*